

SALMAN SÜLEYMANOV

Bakı Avrasiya Univeriteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ssuleymanli@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİK VAHİDLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİNDƏ ƏRUZ VƏZNİNİN ROLU

Açar sözlər: *əruz, ərəb leksikası, ədəbi dil, klassik poeziya, XIII-XIV əsr, heca, ərəb dili*

Keywords: *Aruz, Arabic lexicon, literary language, classical poetry, XIII-XIV century, syllable, Arabic language*

Ключевые слова: *Аруз, арабская лексика, литературный язык, классическая поэзия, XIII-XIV века, слог, арабский язык.*

Qazi Bühranəddin yaradıcılığında nümunələrə ötəri nəzər salmaq kifayətdir ki, bu nümunələrdə əruz vəzninin tələblərinin pozulduğunu görmək mümkün olsun. Əruz vəzninin isə, məlumdur ki, klassik poeziyanın, onun dilinin cıllanmasında rolu olduqca böyükdür. Maraqlıdır ki, görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər Qazi Bühranəddin yaradıcılığında əruz vəznindən danışarkən, onun yaradıcılığında dil və əruz məsələlərini şərh edən zaman, daha doğrusu, Qazi Bühranəddin dilinin əruz vəzninə o qədər də yatımlı olmaması faktından danışarkən, bunun səbəblərindən biri kimi aşağıdakı fikri söyləyir: “Cəsarətlə demək olar ki, Qazi Bühranəddin ədəbi dilə ilk dəfə gətirdiyi xalq sözlərinin imlasını özü yaratmış, özü təyin etmişdir. Onun yazılarının sonralar yaradılıb sabitləşmiş imla normalarına zidd gəlməsinə də səbəb bu olmalıdır” [4, s.78]. Bizcə, bu fikri Qazi Bühranəddinin dilində işlənən təkcə türk mənşəli sözlər deyil, eyni zamanda, ərəb mənşəli sözlər haqqında da söyləmək olar. Belə ki, əgər demək mümkünsə, türk mənşəli sözlərin imlasını ilk dəfə öz yaradıcılığında Qazi Bühranəddin özü yaradırsa, bunun əksinə olaraq, ərəb mənşəli sözləri şərq ölkələrində aldığı təhsilə görə, başqa sözlə desək, bu dilin normatib qayda-qanunlarını, orfoqrafiyasını gözəl bildiyinə görə öz yaradıcılığında eynilə ərəb imlasına uyğun şəkildə işlədirdi. Ümumiyyətlə, görkəmli əruzşünas, şərqşünas Əkrəm Cəfər və professor Tərlan Quliyev Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında əruz vəzni və dil məsələlərindən, onların qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən aşağıdakı mülahizəni söyləyirlər. Bizcə, bu alimlərin bu fikirlərini ərəb-fars kəlmələrinin Qazi Bühranəddin yaradıcılığında işlənməsi ilə əlaqədar olaraq da başa düşmək olar. Belə ki, professor Tərlan Quliyev Əkrəm Cəfərdən də sitat gətirməklə, öz fikirlərini aşağıdakı şəkildə şərh edir: “Görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər bu məsələlərə aşağıdakı şəkildə və təbii ki, çox doğru qiymət verir: “Əsərlərindən

görünür ki, Qazi Bühranəddin şeir sənətində həm dil, həm də üslubca özünəməxsus müstəqil bir yolla getmiş, demək olar ki, heç kimi təqlid etməmişdir. Bu, onun birinci xüsusiyyətidir. İkinci tərəfdən, şair özündən qabaq şeir, ədəbiyyat dilinə salınmamış çoxlu Azərbaycan söz və ifadəsini əsərlərinin dilinə gətirmişdir. Üçüncü tərəfdən, onun dövründə əruz vəznü türk dillərinə, xüsusən Azərbaycan dilinə yeni-yeni tətbiq edilməyə başlanmışdı. Həsənoğlu və onun naməlum sələfləri Azərbaycan dilini İran və Orta Asiyadakı sahələrdə, yəni Şərqi Azərbaycanda və İran Azərbaycanında işlətmişdilər; Buralarda Azərbaycan dili və şeiri İran təsirli, fars ədəbiyyatı ruhunda bir səciyyəyə malikdir. Bunu biz Həsənoğlunun məşhur qəzəlində aydın görürük. Azərbaycan dilinin qərb sahələri, Qazi Bühranəddinin yaşayıb-yaratdığı sahələr isə fars şeiri təsirindən nisbətən uzaq olmuş, burada Azərbaycan şeiri daha xəlqi bir ruhda yaradılmışdır. Bu hal Qazi yaradıcılığının həm dilində, həm vəznində özünü açıq göstərir” [7,s.40]. Bu fikirləri şərh edərkən professor Tərlan Quliyev isə aşağıdakıları yazır. Belə ki, professor Tərlan Quliyevin bu fikirlərini təkcə əruz vəzninə deyil, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinə də aid etmək olar: “Beləliklə, Əkrəm Cəfərin dediyi bu sözlərə şərh versək və öz bəzi mülahizələrimizi də bura əlavə etsək, yuxarıdakı mənzərəni daha aydın şəkildə təqdim etmək olar. Qazi Bühranəddin XIV əsrdə Anadolunun ortasında yazıb-yaratdığı üçün İran, fars təsirindən uzaq olmuşdur. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlər türk ruhunun daha yüksəltdiyi bir dövr olduğuna görə Qazi Bühranəddin də bu ruha uymuş, əsərlərinin tam fars şeiri sistemi təsirində olmasını istəməmişdir. İsmayıl Hikmət yazır ki, “Qazi Bühranəddinin “Divan”ında bütün klassik divanlarda görünən minacatlara, nətlərə, qəsidələrə təsadüf olunmaz. Onun sərkəşi (məğrur-Ə.C.) ruhu İran ənənəsinin bu çənbərinə də boyun verməmişdir. Qazinin qəzəlləri daha çox əruzla yazılmış “birər” qoşma, “birər” “Divan”dır. Eyni zamanda, türk ruhunun yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, Orta Asiyada yaranan və səlcuqlarla Anadoluya gələn folklor üslubunda olan yazılı ədəbiyyat və az qala yeni bir üslub yaratmaq səviyyəsinə qalxan türk ruhunun yeni dalğası Qazi Bühranəddin yaradıcılığına və eləcə də digər əsərlərə güclü təsir göstərmişdir. Bu mənada, Qazi bir növ anadilli ədəbiyyatımızda hələ tam formalaşmamış, istər bu ədəbiyyata və istərsə də bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatda ilk addımlarını atan yeni bir üslub yaratmış, əruz ədəbiyyatı ilə türk folklor ənənəsinin arasında qalan bir şair olmuş, bunların hansına üstünlük verəcəyini qəti müəyyənləşdirməmiş və onları bir-birinə qovuşdurmaq istəmişdir. Təbii ki, Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında gedən bu prosesi biz XIII-XIV və hətta sonrakı əsrlərdə yaranan digər türkdilli əruzvəznli əsərlərdə, məsələn, “Dastani-Əhməd Hərami” və digər əsərlərin vəznində və dilində görürük. Təbii ki, bu məqamda tədqiqatçıların hətta Həsənoğlu ilə bağlı dedikləri bir fikir də yadımıza düşür. Belə ki, tədqiqatçıların bu barədə dediklərini ümumiləşdirən Əkrəm Cəfər yazır: “XV əsr ədəbiyyatşünası Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkireyi-Dövlət şahı” adlı əsərində, XVI əsr şair və alimlərindən Aşiq Çələbi “Məşairü-şüəra” adlı təzkirəsində Həsənoğlunun azərbaycanca və farsca hələ tapılmamış iki

“Divan”ı, bunlarda həm əruz, həm heca vəznində gözəl əsərlərin, xüsusən azərbaycanca bədii türklərin olduğunu göstərir. Bu fikri prof. Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət və başqa tədqiqatçılar da təsdiq və təkrar edirlər” [4]. Deməli, bu proses, yəni əruzvəznli poeziyaya, əgər belə demək mümkünsə, türk ruhu gətirmək problemi bir məqsəd olmuş, az qala üsluba çevrilmiş və şairlər bu məqsədə şüurlu şəkildə getmişlər. Bu proses, səlcuq türklərinin Orta Asiyadan gəlib Azərbaycanda durmadan Anadolu ərazilərində yerləşdikləri bölgələrdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə ki, onlar təqribən Fuad Köprülünün sözləri ilə desək, “Anadolunun şərqində yaşasalar da Azərbaycan dilində yazmış”, lakin Orta Asiyadakı türklük ruhundan ayrıla bilməmişlər. Başqa sözlə desək, onlar türk ruhlu əsərləri əruz vəznində qələmə almağa çalışmışlar” [7, s.40-42].

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə yekun vurmali olsaq, deyə bilərik ki, Qazi Bühranəddinin İran təsirindən uzaq olan bir məkanda – Anadoluda yaşaması, öz yaradıcılığında türk ruhuna daha çox yer vermək istəməsi, lakin əruz vəzninin tələblərinə görə ərəb kəlmələrindən öz yaradıcılığında istifadə etməyə məcbur olması, onun şeir dilinə, başqa sözlə desək, ərəb leksik vahidlərindən istifadə etməsinə də təsir göstərmişdir. Yəni o, ərəb leksik vahidlərindən minimum şəkildə istifadə etmək istəmiş, lakin əruz vəznində yazıb-yaratmağa məcbur olduğu üçün və əruz vəzni də daha çox ərəb leksik vahidlərini tələb etdiyinə görə, onun yaradıcılığında, onun dilində ərəb leksik vahidləri bir növ öz əksini tapmağa məcbur olmuşdur. Buna görə də tədqiqatçılar Qazi Bühranəddinin dilindən danışarkən “XIII-XV əsrlər poetik dili ilə müqayisədə Qazi Bühranəddin “Divan”ının dili nisbətən sadədir” fikrini söyləmədən ötə bilmirlər ” [3,s.226]. Başqa bir yerdə isə qeyd olunur: “Deməli, Qazi Bühranəddin dilini XIV əsrin başqa ədəbi dil abidələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri şairin “Divan”ını təşkil edən 1800-ə yaxın əruz vəznli şeirin şifahi ədəbi dilə nisbətən yaxın olması, bu şeirlərdə məişət leksikasının bolluğudur” [3,s.204].

Ümumiyyətlə, əgər biz XIV-XVI əsrlər və ümumiyyətlə, əruzvəznli poeziyamızın dilindən söhbət açırsaq, istər-istəməz mövzudan bir qədər kənara çıxıb əruz vəzni və Azərbaycan ədəbi dili mövzusunə da toxunmalıyıq. Çünki poeziyamızda işlənən, mənşə etibarilə ərəb ədəbiyyatına, ərəb dilinə bağlı olan əruz vəzni təbii ki, ərəb mənşəli sözlərə daha doğma şəkildə yanaşmış və şairlərimiz bu leksik vahidlərdən daha çox istifadə etməyə məcbur olmuşlar. Məhz bu fikri də söyləmək olar ki, bəlkə, Füzuli əsrində görəcəyimiz daha qəliz və ümumiyyətlə ərəb leksikası dilimiz üçün ilk növbədə poeziyamızda əruz vəzni hesabına uyğunlaşmış və doğmalaşmışdır. Başqa sözlə desək, bu leksikani ilk növbədə poeziyamız dilimiz üçün doğmalaşdırmış, sonradan onu nəsr dilinə də ötürmüşdür. “Məlum olduğu kimi, şifahi xalq şeirimizə xas olan heca vəznindən fərqli olaraq ərəb, farsdilli poeziya üçün doğma olan əruz vəzni uzun və qısa saitlərin müvafiq qəliblər əsasında bir-birini izləməsi üzərində qurulduğu və Azərbaycan dilində isə uzun saitlərin olmadığına görə, əruz vəzni dilimizin qrammatik quruluşuna və harmoniyaya,

ahəngdarlığa əsaslanan təbiətinə yad olmuşdur. Buna baxmayaraq, ərüz vəznini yeni dil zəminində tətbiq edən istedadlı şairlərimiz “tikandan bərgi-gül izhar” edə biliblər. Aydın ki, ərüzla yazılan şeir ədəbi dilimizə çoxlu miqdarda poetik alınmalar da gətirmişdir. Ərəb və fars dilindən alınmış belə poetik söz və söz birləşmələri əsrlər boyu poetik dilimizdə işlənsə də, canlı danışığa daxil olmamış və kitab alınması səviyyəsində qalaraq, okkazional səciyyə daşmışdır. Belə halda, yazılı ədəbiyyatla canlı xalq dilinə əsaslanan ənənəvi xalq poetik yaradıcılığı arasında bir uçurum, bir çin səddi olmalı idi. Lakin Nəsimilərimiz, Qazi Bühranəddinlərimiz, Həqiqilərimiz, Hidayətlərimiz, Kişvərilərimiz böyük vətənpərvərlik nümunəsi nümayiş etdirərək yazılı ədəbiyyatımızın zəngin şifahi ədəbiyyatımızla dialektik vəhdətdə inkişafını təmin etmişlər. Bütün orta əsrlərdə və yeni dövrdə şifahi ədəbiyyatımız yazılı ədəbiyyatımızdan faydalandığı kimi, yazılı ədəbiyyatımız da şifahi ədəbiyyatımızdan bəhrələnmişdir” [3,s.186].

Əruz vəzninin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə məşğul olan professor Tərhan Quliyev ərüz vəzni və Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələri məsələsindən danışarkən bu problemə təkcə bir şairin yaradıcılığı əsasında deyil, ümumiyyətlə, bütövlükdə Azərbaycan dili və ərüz vəzni, başqa şəkildə desək, türk dili və ərüz vəzninin qarşılıqlı münasibətləri kontekstində yanaşaraq yazır: “Əruzun bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında bu qədər yüksək mövqə qazanmasına, onun Azərbaycan poeziyasının ikinci doğma vəzni vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bu vəznin mənşə etibarilə Azərbaycan dilinin (o cümlədən, türk dillərinin) daxilindən doğmaması həmişə özünü göstərmiş, ərəb-fars dillərində yazan sənətkarlarımızdan fərqli olaraq, ana dilində yazıb-yaradan şairlərimiz Azərbaycan dilində ərüzla yazmaqda müəyyən çətinlik duymuşlar. Sənətkarlarımızı təmin etməyən hal ərüzda yazılmış azərbaycandilli şeirin adətən, Azərbaycan dilinin normal tələffüz qaydalarına uyğun gəlməməsi, ərüzda dilimizin təbii danışığa gözəlliyinin pozulması idi...

... Məlumdur ki, ərüz vəzni ərəb dilinin materialları üzərində yaranıb və uzun (qapalı) – qısa (açıq) hecaların müəyyən sıralanmasına əsaslanır. Ərəb dilinin nitq axınında isə qapalı hecalar açıq hecalara nisbətən daha çox təsadüf olunur. Təbii ki, ərəb dilinə əsaslanan ərüz vəznində də bu qanunauyğunluq özünü göstərəcəkdir. Məsələn, istər ümumi ərüzda, istərsə də konkret olaraq Azərbaycan ərüzunda işlək bəhrlərdən olan həcəzə, rəmələ və rəcəzə, bunların baş təfilələri – məfA”İlün, fA”ilAtün, müstəf”ilün əsasında yaranan əsas qəliblərə nəzər salsaq, uzun hecaların qısa hecalardan daha çox işləndiyini görürük:

məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün (həzəc bəhri)

fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün (rəmələ bəhri)

müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün (rəcəz bəhri)

Bir mühüm nöqtəni də nəzərə almaq lazımdır ki, qapalı hecanın tələffüzünə sərf olunan zaman baxımından ərüzda olan açıq uzun heca qapalı – sonunda yalnız bir samit olan qapalı hecaya bərabərdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ərəb dilində üç

uzun saitin (Ə, İ, U-nun) varlığı da bu saitlərlə əmələ gələn açıq –uzun hecaların olmasını təmin edir və bu hecalar da şəirdə bilavasitə qapalı hecanın oynadığı rolu oynayır. Beləliklə, dildə (söhbət ərəb dilindən gedir – S.S.) qapalı – uzun hecaların sayı daha da artır və təbii ki, ərüzda bu fakt da öz əksini tapır [6].

Tədqiqatçıların qeydinə görə ərüz vəzninin Azərbaycan dilinə ilkin tətbiqi zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında başqa bir proses də baş vermiş, əsrlərlə Azərbaycan dilində işlənən Azərbaycan mənşəli sözlərin yerini ərüz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq, ərəb-fars mənşəli sözlər tutmağa başlamışdır: “ Tədqiq etdiyimiz dövrdə və ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ərəb və fars dillərindən alınmış elə söz və söz birləşmələrinə təsadüf edirik ki, bunların qarşılığı dilimizdə olmuş, lakin ərəb-fars klassik şeirinin təsiri, poetik ənənə və ərüzün qoyduğu tələblər şairlərimizin əsərlərində ərəb və fars leksik ünsürlərinin sıx-sıx işlədilməsinə əsas şərt olmuşdur. Göz, saç, qaş, kiprik, ağız, dodaq, diş, ayrılıq, ay, günəş, gecə kimi sözlər dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində geniş işləndiyi halda, poetik nitqdə klassik şairlərimiz müvafiq şəkildə çeşm, zülf, əbru, müjgan, dəhan, ləb, dəndan, hicran//fəraq, mah, xurşid, şəb sözlərinə daha çox üstünlük verirlər... Klassik ədəbiyyatımızda bol-bol rast gəldiyimiz bu tip ərəb və fars leksik ünsürlərini biz şərti olaraq “poetik alınmalar” adlandırırıq” [3,s.201-202].

Beləliklə, gördüyümüz kimi, ərüz vəzni təbii olaraq, ərəb mənşəli sözləri tələb edir və Qazi Bühranəddin yaradıcılığında da bu, belədir . Başqa sözlə desək, ərüz vəznində yazıb-yaradan şair bu vəznin tələblərinə uyğun olaraq, daha çox ərəb mənşəli sözlərə müraciət etməyə məcburdur. Təbii ki, professor Tərən Quliyevin də dediyi kimi bu tələblər dilimizin və ərüz vəzninin qarşılıqlı münasibətlərinin ilkin dövrü üçün daha çox xarakterik olmuş, əsrlər keçdikcə şairlərimiz həmin ərəb-fars mənşəli kəlmələri daha çox Azərbaycan dilli və türk mənşəli sözlərlə əvəz etməyə çalışmışlar. Lakin yenə də professor Tərən Quliyevin dediyi kimi, Azərbaycan dili heç vaxt ərüz vəzninə tam yatmamış və yata da bilməz. Çünki ərüz vəzni başqa bir dilin, başqa sözlə desək, ərəb dilinin tələbləri əsasında qurulmuşdur.

Bura qədər biz əsasən, Qazi Bühranəddin yaradıcılığında, başqa sözlə desək, qəzəl janrında yazılan əsərlərə və onların dilində işlənən ərəb leksikasına müraciət etdik. Doğrudur, biz məsnəvi janrında qələmə alınan “Dastani-Əhməd Harami”nin və təqribən dördlük formasında yazılan Qul Əlinin “Qisseyi- Yusif” əsərlərinin dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinə də nəzər saldıq. İndi isə başqa bir irihəcmli əsər, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərində olan ərəb leksik vahidlərinə baxaq. Amma bəri başdan onu da deyək ki, doğrudur, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsəri də məsnəvi formasında olsa da, burada vəziyyət bir qədər başqa şəkildədir. Belə ki, təqribən XIV əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrı bir qədər geniş yayılmağa başlayır. Və tədqiqatlar da göstərir ki, bu janrda olan əsərlər daha çox rəməl və həzəc bəhrlərində və eyni zamanda, onların da qısa ölçülərində qələmə alınır. Ərəbizmlərin Azərbaycan dilində işlənmə mövqeyinə gəldikdə, ərüzün rolunu bir o qədər şişirtmək istəməsək də, amma hər halda onu

demək lazımdır ki, ərəb kəlmələrinin Azərbaycan dilində işlənməsində qeyd etdiyimiz kimi, ərüz vəzninin də müəyyən dərəcədə rolu vardır. Lakin janrlar arasında, məsələn, qəzəl janrına nisbətən məsnəvi janrı, xüsusilə Azərbaycandillitürkdilli ədəbiyyatın ilk dövrlərində klassik ərüzün tələblərini bir o qədər də təmin etmir. Akademik Tofiq Hacıyev “Dastani-Əhməd Harami”dən danışarkən haqlı olaraq deyir: “Əsər klassik poeziya janrında – məsnəvi formasında yazılıbsa da, dilində xəlqilik prinsipi izlənilir. Klassik poeziya janrları üçün səciyyəvi olan ərəb-fars sözlərinin, izafət və izafət silsilələrinin bolluğu burada görünmür, alınma sözlər semantik cəhətdən milliləşmişdir, bir sözlə, xalq dili norması gözlənilir” [5, s.165-166]. Bu mənada, ilk məsnəvilərdə Azərbaycan dilinin, türk dilinin, türk ahənginin əhval-ruhiyyəsi bir qədər daha çox hiss olunur ki, bu da bu dövrdə bu janrda yazılan əsərlərdə ərəb kəlmələrinin bir o qədər də çox işlənmədiyini göstərir. “... poetik alınmalar ədəbi dilimizin ilk inkişaf mərhələsindən başlayaraq bu günkü qəzəl şeirimizə qədər geniş işləndiyinə baxmayaraq, ədəbi dilimizin başqa üslublarına, hətta bədii dilin başqa janrlarına demək olar ki, yol tapa bilməmiş, canlı danışiq dilinə daim yad olmuş və dilimizin lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir” [3, s.202].

Başqa sözlə, konkret şəkildə desək, bu əsərləri qələmə alan müəlliflərin ərəb kəlmələrinə bir o qədər də müraciət etməmələri bu əsərlərin vəzninə də təsir göstərir ki, bu zaman da bu vəznin oxunuşunda türk mənşəli sözlərin süni şəkildə uzanmasına, ərüz dili ilə desək, imalələrə daha çox təsadüf olunur.

Gör bu göz Gülşahə ol it nə qıla.
Dedi: - Ya Gülşahim, azdırdın bəni,
Vərqə eşqi qıldı aşüftə səni.
Ertə anı öldürəm, başın kəsəm,
Top edibən qarşına başın asam.
Səni bu xiymə dirəginə saram,
Hər yalnızcaq eyləyəm, qamçı uram.
Andən iş qılam sana, ey bixəbər
Kim, çəkələr səni bu xərbəndələr... [2, s.153].

Gördüyümüz kimi, bu parçada, ərəb və fars kəlmələri, xüsusilə də ərəb kəlmələri azlıq təşkil edir. Amma bu o demək deyildir ki, poemanın dilində ərəb kəlmələri yoxdur. Təbii ki, belə düşünmək sadələşmə olardı. “Vərqa və Gülşah” poemasının dilində də ərəb və fars kəlmələri vardır, lakin bu kəlmələr bir qədər əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, daha çox üslubi xarakter daşıyır. Məsələn, təbii ki, Gülşahı oğurlayan Bəni-Əmri-Pəlidin zalımlığı təsvir olunan “Şeiri-Gülşah”ı oxuyarkən aşağıdakı ərəb kəlmələri ilə tanış oluruq:

Bənd içində bunda qaldım bən əsir,
Bir mədəd irgil bana, ya dəstigir.
Aşiqəm, zalim əlinə düşmüşəm
Kim, yüzü çirkin, sözi ziştə-əmir...

Poemadan olan bu kiçik parçaya baxsaq, bu dörd misrada olan ərəb kəlmələrindən başqa –“Şeiri-Gülşah”da xəyal, hücum, lütf, həsrət, eşq, hicran, münir, hərir kimi ərəb leksik vahidlərinə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, poemada ərəb leksikasının əhatə dairəsi daha genişdir. Yüzlərlə ərəb sözü vardır ki, Yusif Məddah-poemanın müəllifi həmin kəlmələri öz məqsədinə müvafiq şəkildə işlətməmiş, hər kəlmədən yerində istifadə etmişdir. Həmin leksikaya aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Ləin, ələm, bədr, müqabil, nərə, mən”, hiylə, taqət, təqsir, qəsd, məlun, hədd, hərif, həmlə, məlul, heybət, təziyə, mudara, nəzər, hal, əmin və s.

Nəsimi, tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə təqribən Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasının yazıldığı ildə, 1368-1369-cu illərdə dünyaya gəlir.

Nəsimi orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və eləcə də ədəbi dilimiz tarixində tamamilə yeni bir mərhələdir. Təbii ki, Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatı və dil tarixindəki yeri haqqında çox yazılıb. Ona görə də biz bu barədə olan fikirləri bir daha təkrarlamadan, sadəcə olaraq, onlardan bir neçəsini qısa şəkildə nümunə gətirməklə kifayətlənirik. “Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan-türk ədəbi və fəlsəfi fikrinin XIV yüzillikdə yetişdirdiyi ən böyük mütəfəkkir şairlərdən biridir. O, türkcə Divanı ilə türk fəlsəfi fikrinin divan şeiri qəlibində poetik ifadəsini bu sahədə neçə yüzillərdən bəri ənənəsi olan ərəb və fars şeiri səviyyəsinə yüksəltdi” [1, s.206]. “Müşahidələr göstərir ki, böyük şair Nəsiminin dili XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq bir təzahürüdür... Nəsimi Azərbaycan yazılı ədəbi-bədii dilinin ilk yaradıcısı, banisidir... Məhz Nəsimi ilk dəfə qlobal şəkildə Ana dili, Azərbaycan-türk dilini zamanın qalib şeir dili- fars dili ilə, zamanın qalib elm dili - ərəb dili ilə sağlam rəqabətə qatdı və Nəsiminin doğma Azərbaycan dilində bədii-fəlsəfi poetik dili bu rəqabətdən uğurla çıxdı... Nəsimi üç dildə - fars, ərəb və doğma ana dili – o zamanlar türki adlanan Azərbaycan türk dilində yazıb-yaradan və böyük uğurlar qazanan ilk böyük poliglott şairdir. Tədqiqatçıların fikrincə, şair fars və ərəb dilli bədii yaradıcılığında da eyni uğurlara nail olmuşdur” [3,s.238-239]. Nəsiminin dili haqqında yazarkən isə akademik Tofiq Hacıyev aşağıkıları qeyd edir: “...Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirdi; o, həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi, həm də ərəb və fars dillərindən zərurət həddində məhz ehtiyac olan qədər, ifrata varmadan material mənimsədi, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi, elmi ifadəçi səviyyəsini təmin etdi” [5,s.194].

Bəli, Nəsiminin ədəbiyyat, poeziyamız və dil tariximizdəki bu əzəmətli mövqeyi təbii ki, onun ərəb dilindən alınma sözlərə münasibətini də müəyyənləşdirir. Belə ki, Nəsiminin dilində işlənən ərəb kəlmələri onun dilinə bir əzəmət, parlaqlıq, fəlsəfi mündəricə, qayə vermiş oldu. Bununla da o, özündən qabaqkı şairlərdən təkcə ana dilinə görə deyil, həm də ərəb kəlmələrinin gətirdiyi tutuma görə də seçildi. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsimi şifahi ərəb dili ilə bərabər, yazılı ərəb dili ilə də ciddi şəkildə bağlı olan şairdir və onun yaradıcılığında, dilində şifahi ərəb dilinin təsiri ilə bərabər, yazılı ərəb dilinin təsiri də geniş şəkildə duyulmaqdadır. Nəsiminin yazılı

ərəb dilindən istifadə etməyi bir də onunla duyulur ki, Nəsimi ərəb poeziyasının yazılı ədəbiyyatının əsas vəznə olan əruzu da mükəmməl bilmişdir.

Kəşf oldu sirr xali-xətindən Nəsimiyə,
Elmül-əruz içində məfA"ilü fAilat.

Ümumiyyətlə, Əkrəm Cəfərin tədqiqlərinə görə, Nəsimi ərurun Azərbaycan poeziyasında işlənən on iki bəhrinin doqquzundan istifadə etmişdir. Füzuli isə yenə də Əkrəm Cəfərə görə öz yaradıcılığında ərurun on bəhrindən istifadə etmişdir. Məsələ burasındadır ki, Füzuli öz yaradıcılığında ərəb-fars kəlmələrini təkcə praktik şəkildə istifadə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, bu məsələyə nəzəri şəkildə də yanaşmışdır. Məsələn, onun məşhur "Ol səbəbdən farsə ləfz ilə çoxdur nəzm kim..." mətləli qitəsi bu baxımdan çox maraqlıdır.

Ol səbəbdən farsə ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.

Doğrudur, Füzuli burada türk sözlərinin ərura o qədər də uymadığını söyləsə də, bircə, onun bu fikrini təkcə türk mənşəli sözlərə deyil, ümumiyyətlə, dil və vəzn məsələlərinə aid etmək olar. Həqiqətən də, Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatında ərəb kəlmələrindən ən bol şəkildə istifadə edən şairimizdir. Buna səbəblərdən biri kimi isə, təbii ki, onun öz yaradıcılığında istifadə etdiyi əruz vəznidir. Məhz Füzuli türk sözlərinin əruz vəznində işlənməyinin "düşvar", "namərbutü nahəmvar" olduğunu duyduğu üçün, bircə, daha çox ərəb kəlmələrinə müraciət etmiş, şeirinin vəznini qorumaq üçün bu sözlərin köməyinə arxalanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə., III cild., Bakı: Elm, 1984, 543 s.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
4. Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirinin vəznə. İmadəddin Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı: Elm, 1973, 271 s.
5. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
6. Quliyev, T. Azərbaycan dili və əruz vəznə. Azərbaycan müəllimi, 26 sentyabr, 1990

7. Quliyev, T. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı: Nurlan, 2011, 220 s.

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidlərinin işlənməsində əruz vəzninin rolu

Məqalədə XIII-XVI əsrlər Azərbaycan poeziyasında əruz vəznli işlənmə mövqeyinə nəzər salınır. Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya tarixi xronoloji ardıcılıqla izlənilərkən göstərilir ki, ərəblərin Azərbaycana gəlişi ilə bərabər ərəb mədəniyyətinin təsiri nəticəsində Azərbaycan poeziyasının əsas vəzninə çevrilən əruz vəznli Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidlərinin işlənməsinə münbit şərait yaratmışdır. Azərbaycan dilində işlənən dini, fəlsəfi və ya adi məzmunlu ərəb kəlmələrinin bolluğu XIII əsrdən XVI əsrə qədər yüksələn xətlə inkişaf etmiş, ədəbiyyatımızın görkəmli simaları tərəfindən cilalanmış və Füzuli yaradıcılığında özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Maraq doğuran cəhət odur ki, Azərbaycanın tanınmış şairləri öz yaradıcılıq əsərlərində əruz vəznindən praktik şəkildə istifadə etdikləri kimi, eyni zamanda bu vəznin Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı əlaqələri məsələsinə elmi-nəzəri planda da yanaşmışlar. Əruz vəznindən məharətlə istifadə edən böyük şair Məhəmməd Füzuli forma və məzmunun gözəlliyi və dolğunluğunu qorumaqla bərabər ərəb leksik vahidlərini həm osmanlıcanın anlaşılıqlı olmasına, həm Qərb türkcəsinin, həm də Şərq türkcəsinin biri-digərini anlamalarına xidmət etməyə vadar etmişdir. İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi dahi Azərbaycan şairləri əruzun doqquz və on bəhrindən istifadə etməklə yaratdıqları unudulmaz şeir nümunələri onu deməyə tam əminlik verir ki, Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidləri əruz vəzninin ecazkarlığına xidmət etmişdir.

Salman Süleymanov

The role of aruz of Arabic lexical units in the literary language of Azerbaijan.

The article deals with the position of aruz – verse in Azerbaijan poetry of the 13th - 16th centuries. The history of poetry in Azerbaijani literature, following in chronological order, it's shown that along with the arrival of Arabs to Azerbaijan, the aruz verse, which became the main verse of Azerbaijani poetry as a result of the influence of Arab culture, created conditions for the development of Arabic lexical units in the literary language of Azerbaijan. The religious, philosophical or ordinary Arabic words used in the Azerbaijani language developed from the 13th century to the 16th century, polished by prominent figures of our literature and reached its highest level in Fuzuli creativity. The interesting thing is that in the well-know creative works of Azerbaijan, the poets used their aruz verse in a practical way, but at

the same time, they also approached the issue of mutual relations between this verse and the Azerbaijani language in a scientific and theoretical way. The great poet Mahammad Fuzuli, who skillfully used aruz verse, while preserving the beauty and fullness of form and content, made his units to serve the understanding of the Arabic lexical Ottoman and the mutual understanding of both Western Turkish and Eastern Turkish. İmadaddin Nasimi, Mohammed Fuzili and other great Azerbaijani poets created unforgettable examples of poetry using the nine and ten bahrs of aruz.

Салман Сулейманов

РЕЗЮМЕ

Роль размера *аруз* в разработке арабских лексических единиц в азербайджанском литературном языке

В статье рассматриваются позиции аруза в азербайджанской поэзии XIII-XVI веков. При прослеживании истории поэзии в азербайджанской литературе в хронологическом порядке указывается, что аруз, ставший основным стихотворным размером азербайджанской поэзии, в результате влияния арабской культуры наряду с приходом арабов в Азербайджан создал благоприятные условия для исследования арабских лексических единиц в литературном языке Азербайджана. Обилие религиозных, философских или обыденных арабских слов, используемых в азербайджанском языке, с XIII по XVI века развивалось по возрастающей, шлифовалось видными деятелями нашей литературы и достигло своей высшей точки в творчестве Физули. Вызывает интерес тот факт, что известные поэты Азербайджана в своих произведениях практически используя размер аруз, в то же время они подходили к вопросу взаимодействия этого размера и азербайджанского языка также с научно-теоретической позиции. Умело использовавший стихотворный размер аруз великий поэт Мухаммад Физули, сохранив красоту и полноту формы и содержания, сделал арабские лексические единицы служащими пониманию в османском языке, а также западнотурецком и восточнотурецком языках. Незабываемые образцы стихотворных произведений, созданных гениальными азербайджанскими поэтами Имададдином Насими, Мухаммадом Физули с использованием девяти (десяти) размеров аруза, дают полное основание говорить о том, что арабские лексические единицы в азербайджанском литературном языке делали аруз еще более удивительным.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmləri doktoru, dosent Elmira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**